

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію Крамара Юрія Вікторовича
**«Національно-культурна та релігійна політика урядів Польщі на Волині
(1921–1939 рр.)»**, поданої до захисту на здобуття наукового ступеня доктора
історичних наук
за спеціальністю 07.00.02 – Всесвітня історія

Відрядно, що українська історіографія поступово поповнюється дослідженнями з всесвітньої історії, які мають безпосереднє відношення до складних питань сьогодення України, її державорозбудови, стосунків з ближніми і далекими зарубіжними країнами. У цьому аспекті період Другої Речі Посполитої привертає особливу увагу. Зокрема, у площині національно-культурної та релігійної політики урядів Польщі. При цьому, словами Леоніда Зашкільняка, вимірювати сучасне минулим є небезпечним для суспільства, та суспільна (й індивідуальна) свідомість потребує історичних підстав легітимації ідентичності. А історія – добре осмислених наративів і відповідальних місії істориків.

За нинішніх умов, викликів глобалізації, зростаючої напруги у світі, війни в Україні, укотре переконуємось, що сфера духовності, включаючи рівні екзистенціальне-ментальне-трансцедентне, є базовою, у житті кожного народу і країни, яка об'єднує, додаючи наснаги у поступові, чи, за невігластва, роз'єднує. Саме її вагомість і надчутливість у бутті розуміє і завойовник, прагнучи повномасштабним чи завуальованим втручанням порушити. З іншого боку, цю основу витіснити чи зруйнувати, якщо вона є, доволі складно. При цьому, розум людський не терпить насилля. Чим більший тиск, тим потужніший опір. Історія демонструє це. У низці епізодів – коли відносно спокійні регіони, як Волинь – древні українські терени, вибухає конфліктом на політику позбавлення ідентичності її людей, зокрема, опісля Другої світової війни. Останній має корені в періоді Другої Речі Посполитої, коли Західна Волинь фактично з 1919 р., а де-юре 1921 р. стає частиною державного життя Польської республіки. Тож констатуємо, що дослідження Ю. Крамара на часі. Найперш через актуальність дню низки проблем націодержавного, загальнолюдського, всесвітньоісторичного й історіософського концепту.

Окреслена проблема, природно, привертала увагу дослідників. Її українська історіографія, як і зарубіжна, дещо наповнені науковими роботами. Попри це, цілісної праці у ключі власне національно-культурної та релігійної політики урядів Польщі на Волині (1921–1939 рр.) не було. А потреба її очевидна. Інтерес посилює й час, – Польща по суті робить спробу цивілізаційного вибору. І власне від її політики щодо національних меншин, у тому числі, загалом залежав його успіх. Глибокоамбіційні й ментальні установки, видно, не дали можливості досягнути це польським політикам. А держава, яка сама зазнавала утисків з боку країн-анексантив, відновившись, схожу політику почала провадити щодо національностей, що проживали на своїй території чи в межах державних кордонів Другої Речі Посполитої. Тож, і проблемно, і часово, і просторово тема дисертації звучить актуально.

Додам, що часово поєднуються Броделівські «швидкий» і «повільний» часи – історичний і людського життя, адже ще подекуди «живі» спогади. Власне, народилася в Дубровиці, нині Рівненської обл., яка у міжвоєнний період входила до складу Другої Речі Посполитої, пам'ятаю розповіді рідних. А ТНПУ ім. В. Гнатюка бере свої початки з Кременця. Тож дисертація викликає інтерес, є теоретично осмисленим дослідженням з практичною складовою, поряд зі складністю погляду на українсько-польські відносини цього періоду, відлуння якої донині рефлексує на рівні свідомості й спілкування українців і поляків.

Одразу зауважу, що для роботи характерними є виваженість автора у підходах і оцінках дій обох сторін, прагнення об'єктивності й розуміння як мінімум двох вимірів національно-культурної та релігійної політики урядів Польщі на Волині у 1921–1939 рр.: власне польського, у якому теж, як відомо, були різні бачення, та національних менших, відмінних за своїм походженням, рівнем національної свідомості, чисельністю, складом, зайнятістю, ін. ознаками.

Світобачення докторанта, його професійний рівень у поєднанні з сумлінною кропіткою роботою, а також науковим консультуванням знаного в

Україні й зарубіжжі вченого, доктора історичних наук, професора Л. О. Зашкільняка дозволили підготувати грамотне, структуроване докторське дослідження. Опонована дисертація, заторкуючи дискусійне поле і надважливі питання, продовжуючи наукове осмислення і полеміку істориків має своє новаторство. Насамперед, у цілісності підходу, звучанні теми, якісному і результативному пошуку і аналізі документального матеріалу, логічному та цікавому викладі, висновковій частині.

Закцентую, що дисертація має як теоретичне, так практичне значення, певною мірою є рубіжним осмисленням, водночас спонукає до подальшого обговорення. Варто відзначити, що конкретика роботи слугуватиме добрим матеріалом для використання як у науковій, так навчально-виховній, державній роботі. У цьому її вага і сенс.

Архітектоніка висвітлення проблеми може виглядати різно. Пропонований варіант цілком відповідає меті та завданням, розкриттю авторського задуму роботи, є доброю матрицею викладу матеріалу. Тож, включає перелік умовних скорочень, вступ, чотири розділи (Розділ 1. Історіографія проблеми, джерельна база, методологічні основи дослідження. Розділ 2. Ідеологічні засади й програми національної політики урядів Другої Речі Посполитої. Розділ 3. Культурно-освітня політика Польщі та її реалізація на Волині. Розділ 4. Релігійні спільноти в політиці польської влади), відтінені підрозділами, висновки, список використаних джерел, додатки. При цьому, загальний обсяг дисертації 536 с., з них – 390 с. основного тексту, 122 с. – список використаних джерел, 24 с. – додатки.

Як зазначає у вступі автор, «вперше в українській історичній науці: виявлено, опрацьовано й введено до наукового обігу значний масив документальних джерел з архівних установ України, Польщі та Білорусі, які мало або зовсім не використовувалися раніше, що дало можливість ... повному осмислити політичні та культурні процеси на західноукраїнських землях, які до цього або не вивчалися зовсім, або ж досліджувалися фрагментарно; проведено комплексний статистичний аналіз національної,

соціальної та конфесійної структури населення Волинського воєводства у міжвоєнний період; проаналізовано регіональні особливості інтеграції Західної Волині до складу Польщі; політику т. зв. «волинського регіоналізму» показано як одну зі спроб розв'язання українського питання в Польщі; простежено форми, методи та засоби реалізації польської державної політики щодо українців, євреїв, німців, чехів, росіян на території Західної Волині в 1920–1930-х рр.; виявлено специфіку громадсько-культурної діяльності національних меншин (євреїв, німців, чехів, росіян) на території Західної Волині в 1921–1939 рр.; показано, що вона була важливим фактором збереження їх національної самобутності в умовах зростання колонізаційного тиску з боку держави; висвітлено роль польських установ культури, місцевих громадсько-культурних організацій у пропаганді державної ідеології, популяризації польської культури та мистецтва, підтримці культурних ініціатив місцевої громади поляків; схарактеризовано діяльність основних конфесій (православних, римо-католиків, протестантів, юдеїв), що діяли на території краю, розкрито роль конфесійного фактору в укладі міжнаціональних відносин; окреслено роль церковних інститутів як інструменту ідеологічного впливу на місцеве населення; з'ясовано роль мистецької культури у збереженні національно-культурної ідентичності національних меншин в умовах перебування Західної Волині у складі Польщі» (С. 10–11). Низка теоретичних положень уточнені чи отримали подальшого розвитку (С. 12–13), що простежується на сторінках роботи.

Основу джерельної бази дослідження складають «насамперед неопубліковані документи, що зберігаються в архівосховищах України, Білорусі та Республіки Польща. Важливе значення для повноти розкриття наукової проблеми мали фонди Архіву нових актів (Archiwum Akt Nowych w Warszawie), Державного архіву Брестської області (Республіка Білорусь), а також державних архівів Волинської, Рівненської й Тернопільської областей» (С. 48). Усього кількісно 370 (із усього 977) позицій у списку використаних

джерел, включаючи до цієї групи матеріали відділу рукописів бібліотеки Варшавського університету.

Водночас, добре зібрані й пропрацьовані опубліковані джерела (371–477), матеріали, вміщені в часописах (478–517). Серед них привертають увагу польські *Monitor Polski*, *Dziennik Praw Państwa Polskiego*, *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, *Mały Rocznik Statystyczny*, *Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej*, *Sprawy Narodowościowe*, ін. Також стенограми засідань сейму другого і третього скликань, т.д. Тобто, до позитивів роботи відносимо чіткість добору й аналізу законодавчих загальнодержавного і регіонального рівнів документів, статистичні відомості. Варті уваги публіцистика і аналітика праць тогочасних лідерів держави, зарубіжних, переважно польських та українських авторів. Серед них – Р. Дмовського, С. Грабського, Л. Василевського, А. Річинського, С. Томашівського, ін. Тобто, робота побудована здебільшого на матеріалах, вміщених у джерелах, осмислених й інтерпретованих. Звісно, з урахуванням історіографії, ґрунтовним аналізом якої розпочинається перший розділ дисертації.

Зазначені історіографічний огляд та джерельна база засвідчують розуміння значного масиву літератури й джерел, на яких і побудована дисертація. Зауважу, цікавий момент, що розділи роботи, як і підрозділи, несуть у роботі цілком самостійне навантаження, хоч і об'єднані спільним об'єктом дослідження. З одного боку, це сприяє розкриттю теми, та з другого, на наш погляд, концептуально є відчуття потреби осердя дослідження, яке наче сховане за безпосереднім викладом подієвої історії, ідей, програм, документів, фактів. У цьому сенсі на першість претендує другий розділ, у якому присутній показ національної, соціальної та конфесійної структури населення Західної Волині, позиції польських політичних угруповань щодо українського питання, національних меншин (євреїв, німців, чехів, росіян) у програмах польських урядових кіл, Волині у національній політиці урядів Польщі.

Автор підсумовує, що національно-культурна політика польських урядів на території Західної Волині реалізовувалася у межах трьох періодів: 1) у 1921–

1925 рр. перевагу мала доктрина польських національно-демократичних сил, які передбачали лише мононаціональний (польський) характер культурного життя, національну асиміляцію непольських народів; 2) у 1926–1934 рр. відбулася модифікація програмних засад польської національної політики, офіційне оголошення режимом «санації» політики державної асиміляції національних меншин; 3) у 1935–1939 рр. у національній політиці «санації» відбувся різкий поворот управо: утвердилася нова концепція, відома як «політика зміцнення польськості Речі Посполитої», або «політика національно-державної асиміляції» нацменшин (С. 380).

Услід за українськими дослідниками Ю. Крамар констатує, що «домінантним типом міжнаціональних відносин на західноукраїнських землях у 1920–1930-х рр. були взаємини між українцями, котрі становили переважну більшість місцевого населення, і поляками, державна підтримка яких мала забезпечити польській культурі панівні позиції у Східній Галичині та на Волині» (С. 381). Змальовує бачення української проблеми на основі двох основних концепцій: інкорпораційної, що сформував національно-демократичний табір і федералістської, яку виробили Ю. Пілсудський та його оточення, обґрунтовуючи польські претензії на західноукраїнські землі й різні лиш засобами досягнення мети. Власне ці питання уже ставали предметом дослідження як українських, так польських вчених. Проте у звучанні регіональному мають нове слово.

Звісно, серед надбань роботи – показ ролі окремих державних діячів, з їх баченням політики Польщі щодо нацменшин. Ведучи мову про Волинське воєводство (1921–1939) і вказуючи його очільників: Ян Кжаковський, Тадеуш Лада, Станіслав Довнарівч, Тадеуш Двораковський, Мечислав Міцкевич, Станіслав Сроковський, Кастан Ольшевський, Александер Дембський, Владислав Мех, Генрик Юзевський, Юзеф Слешинський, Олександр Гауке-Новак (С. 74–75), автор виокреслює постать Генрика Юзевського, двічі воєводи: 9 липня 1928 р. – 29 грудня 1929 р. та 5 червня 1930 р. – 13 квітня 1938 р. Концепція «волинського регіоналізму» найбільш завершеного вигляду

набула саме в опрацюванні останнього, слушно зауважує дисертант. І далі продовжує – стратегічною метою «волинської програми» була «тісна інтеграція краю до складу Речі Посполитої» (С. 169).

Розглядає автор дисертаційного дослідження політику польських урядів й щодо інших етнічних спільнот, котрі проживали у Західній Волині міжвоєнного періоду (євреїв, німців, чехів, росіян), акцентуючи на чинниках, що впливали на її вироблення і втілення: кількісний склад, особливості соціальної структури, компактність розселення, матеріальні й фінансові можливості тієї чи ін. етнічної спільноти, рівні їх національної самосвідомості.

У третьому розділі Юрію Вікторовичу вдалося поєднати культурно-освітню політику Польщі, її реалізацію на теренах Волинського воєводства, а четвертому – розглянути релігійні спільноти в політиці польської влади. При цьому він детально аналізує систему шкільної освіти, її реформування упродовж зазначеного періоду як важливий елемент національно-культурної політики польських урядів. У цьому контексті акцентує на утвердженні моделі наприкінці 1920-х рр. утравістичної школи, яка упродовж 1930-х рр. стає панівною у структурі початкової й середньої освіти на землях Західної Волині. Підсумовує, що розбудова національного польського шкільництва розглядалася «як один із пріоритетних напрямів державної політики... Водночас чимало проблем на практиці вирішувалися повільно, наміри залишалися лише деклараціями, а у ставленні до національних меншин освітня політика польської влади у 1920–1930 рр. була відверто дискримінаційною» (С. 182). Наголошує, що завдяки діяльності більшості приватних навчальних закладів, які перебували на утриманні громадських культурно-освітніх організацій і товариств, українцям, євреям, німцям, чехам, росіянам удавалося протистояти асиміляційним впливам, зберігати свою етнічну та культурну самобутність.

«Світ вийшов з форми» – синтеза мистецького розвитку міжвоєнної Європи. У тогочасній Західній Волині знаходить вияв у театрі й музиці. Автор показує різні шляхи розвитку їх в середовищі польської громади і національних меншин. Зазначає вагому роль впливу на культурно-мистецьке життя, зокрема

українського населення в 1920-х рр. товариства «Просвіта», наукових і громадських установ, які здійснювали краєзнавчі дослідження для виявлення й охорони історико-культурних пам'яток.

На наш погляд, історику вдається прослідкувати еволюцію державно-церковної політики Другої Речі Посполитої у Західній Волині міжвоєнного періоду. Як бачимо, ця проблема до сьогодні, маючи дослідника, залишає поле для розгляду і дискусії.

Загалом, докторант висновує, що метою заходів, які здійснювали польські уряди в культурно-освітній і релігійній сферах у Волинському воєводстві була «якнайтісніша інтеграція регіонів зі специфічним національним і конфесійним складом населення, з різним рівнем його політичної та культурної активності до державно-політичної системи Другої Речі Посполитої» (С. 390). Це і є головний замисел і ціль державників Другої Речі Посполитої. Це і є ключ до розгляду теми дисертації, який відкриває і наповнює її змістом.

Позитивом роботи є чіткість словесного викладу, його влучність і зрозумілість, стиль, логічність узагальнень і висновків. Впадає у вічі загальна грамотність дисертанта. Роботу доповнюють вмотивовані та доречні додатки. Загалом, схеми, таблиці, вміщені у дисертації, заслуговують доброго відгуку.

Зрозуміло, та й огляд роботи показує складність ситуації на землях Західної Волині у складі Польської держави міжвоєнного часу. Прагнення обидвох сторін до щасливого життя бачилося абсолютно різно на рівні польської державності й українського підпорядкування, ін. національних меншин. Тож попри розкриття проблеми у такому сенсі, автор залишає поле до дискусії.

Відзначаючи високий фаховий рівень дисертанта і підготовленої докторської дисертації, висловлю деякі міркування – побажання щодо роботи.

Насамперед потребує уточнення просторовий концепт дослідження. У темі автор пише – на Волині. До територіальних меж відносить територію колишнього Волинського воєводства в його адміністративних кордонах (С. 10). А далі: й у вступі, й у дисертації бачимо: Волинь, Західна Волинь, Західна

Україна. Варто чіткіше висловитись, про яку Волинь йдеться. Хоч апріорі розуміємо ту її частину, яку і подає дисертант у територіальних межах.

У вступі зазначається, що «ми намагалися підійти до висвітлення проблеми комплексно, розглядаючи її через призму польської як внутрішньої, так і зовнішньої політики» (С. 6). Якщо перша ще прослідковується певною мірою, то зовнішньополітичний контекст проглядається менше.

Викликає питання принцип класифікації історіографії. Словами дисертанта: «огляд наукової літератури з досліджуваної теми здійснимо за хронологічним та структурно-тематичним принципами історіографії» (С. 17). Пропонує три етапи: міжвоєнний період (1918–1939 рр.), 1950 – 1980-х рр. і сучасний з 1991 р. До цього, аналіз української історіографії міжвоєнного періоду веде паралельно з польською історіографією 1920-1930-х рр. Повоєнну – українську й польську, а також російську та білоруську історіографії розглядає окремо. А роботи відомого британського історика Нормана Дейвіса та американського дослідника Тімоті Снайдера звучать як доповнення праць польських науковців (С. 44).

Класифікація джерел теж, на наш погляд, потребує уточнення. Автор подає так: «Усі виявлені джерела можна поділити на кілька груп: неопубліковані архівні матеріали, опубліковані документи та збірники державних законодавчо-нормативних документів, статистичні збірники державних органів влади, періодичні, публіцистично-полемічні видання, мемуарна література тощо» (С. 47).

На наш погляд, значно додали б роботі спогади українців, ін. представників національних меншин, які проживали на цій території. І зокрема, діячів культури, наприклад Уласа Самчука, з його автобіографічного твору «На білому коні» (1956). Ця книга одна з небагатьох, яка показує, як важко було представникам української інтелігенції в умовах окупації. Так, згадуючи 1924 р., письменник писав: «Це було за ... Польщі, яка спеціальним законом міністра Грабського хотіла протягом двадцяти п'яти років обернути нас на поляків. Було знищене все наше шкільництво, наша гімназія втратила прилюдні

права, її абітурієнти мусили здавати окремі державні іспити, на яких їх нещадно «різали», а тих, що проходили крізь те вухо голки, все одно до державних університетів не приймали. Наші хлопці мусили студіювати поза кордонами, а це рідко хто з нас міг дозволити, бо самий закордонний паспорт коштував 500 злотих – сума у наших умовах немислима... ».

У цьому питанні варто також використати праці Ірини Скакальської. Остання захистила докторську дисертацію «Політико-соціальні виміри та етнокультурні трансформації української еліти Західної Волині (1921–1939 рр.)» (до слова, виконана на кафедрі нової і новітньої історії та методики викладання історії ТНПУ ім. В. Гнатюка, наук. консультант: д.і.н., проф. М. М. Алексієвець). Заслужують уваги дослідження українських педагогів, культурологів.

Власне, в методології теж варто було би визначитись з підходами до понятійно-категоріального апарату, яким оперує дисертант. Адже проблема, про яку йдеться, є однією з вагомих у новітній історії Польщі й України. І попри усі спроби переосмислення минулого крізь фокус першості людини і суспільства над державою, культури над владою, історичної реальності над стереотипами, розглядаючи за об'єкт національну політику Другої Речі Посполитої, означити концептуальні підходи автора.

Виразніше акцентувати на проблемному аспекті, адже низка питань залишаються, починаючи з національної структури, ідентифікації Себе, демографічного зрізу й до різного ставлення як в польському, так українському середовищі до життя в межах Другої Речі Посполитої. Особливо, якщо мова йде про окуповану Волинь.

Власне польська урядова політика щодо представників ін. національних меншин, про що вказує автор була відмінною. А як ідентифікували себе вони? Так, у біографічній книзі «Життя як поєднуюча нить», лауреат Нобелівської премії, Жорж Шарпак зазначає: «Польща недавно володіла цим шматком України.. Гнані історією і війнами, як увесь прикордонний люд, ми стали

поляками. Але, насамперед ми були євреї і говорили на ідиш...» (мова йде про м. Сарни, Дубровицю, нині Рівненської обл.).

У цілому, докторська дисертація підготовлена належним чином, відзначається науковою новизною, має практичну цінність, спирається на різну за змістом та характером джерельну базу, є самостійною, вносить вклад у розробку проблем всесвітньої історії.

Автореферат дисертації Ю. В. Крамара віддзеркалює зміст дослідження, а опубліковані роботи (монографія «Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя», 51 публікація, включаючи 26 статей у наукових фахових виданнях, зокрема в п'ятьох закордонних наукових збірниках) відображають основні наукові бачення автора, систему аргументів й головні висновки.

Тож, дослідження «Національно-культурна та релігійна політика урядів Польщі на Волині (1921–1939 рр.)» відповідає вимогам, які висуваються до докторських дисертацій, а його автор – Крамар Юрій Вікторович заслуговує на присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія.

Офіційний опонент

доктор історичних наук,
професор кафедри нової і новітньої історії
та методики викладання історії
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

Підпис *Л. Алексієв*
свідчую: *УМ Републіки*
Начальник відділу кадрів

Леся Алексієв